

Віктор Кириченко

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЗМІНИ СТЕРЕОТИПІВ МІЖЕТНІЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ В ПЕРІОД З 2002 ПО 2015 РІК

Viktor Kyrychenko. Changes in stereotypes of ethnic perceptions of Ukrainians in the northwestern region from 2002 to 2015.

The geopolitical changes in Ukraine that took place in 2014-2016 influenced the psychology of interethnic perception of Ukrainians. This concerns the policy of intergovernmental cooperation and the attitude of Ukrainians towards national minorities living on the territory of Ukraine. Ukrainian society chose a pro-European model of organization of social relations, support for democratic values, which in turn influenced the change in the stereotypes of interethnic perception of Ukrainians. Research on interethnic perception issues was completed by 2016, and therefore reflects a false picture of interethnic interaction between Ukrainians and other ethno-ethnic groups.

The relevance of the study is related to the need to update the empirical material, which concerns the psychology of interethnic perception. In our study, we compared the results of the study, which were obtained in 2003 by V.Gorbunova. The survey was conducted among youths living in the northwestern region of Ukraine. As the results of our study showed, there is a group polarization at the level of consciousness of Ukrainians that differentiates ethnonational groups that are in the system of interethnic perceptions of Ukrainians into group associations such as "we" and "them".

According to the results of the factorization of the estimation matrix of the peculiarity of certain personality traits at the level stereotypes of interethnic perception of Ukrainians, we distinguished two groups of ethno-national communities: the first group consists of Germans, Americans, Poles, Turks; the second group includes Russians, Chinese, Kazakhs. Belarusians, Ukrainians, Moldovans, Romanians are not included in any ethno-national association, because they do not attribute to themselves the features that are characteristic of the two previous groups. The change in the vector of the geopolitical direction of our society has influenced the semantic structure of the stereotypes of interethnic perception of Ukrainians by other ethno-national groups.

There was a differentiation between ethnic groups at the level "we" and "they" and there is a tendency for Ukrainians to consolidate with ethnic groups that are part of the European Union. In comparison with the results of the research in 2002, we found that the main attitudes of Ukrainians in the consciousness of the Ukrainian people were and remain stereotypes of interethnic perception, which denote the personality traits related to the sphere of production and intergroup cooperation (hard work, perseverance, business qualities).

Compared to the results of the 2002 study, the features that indicate the ability of the ethno-national group to aggression, hostility, insidiousness become dominant. Stereotypes that denote socially-approved features that are not mediated by joint activity lose sentimentality: sincerity, openness, friendliness, etc. The results of the above study illustrate the peculiarities of the stereotypes of ethnic perceptions of Ukrainians, which were obtained on the basis of a sample of juvenile persons (17-20 years old) living in Zhytomyr, Volyn and Vinnytsia regions.

To obtain a holistic view of the specificity of interethnic perception by Ukrainians of other ethno-national groups, it is necessary to continue the study taking into account respondents from other regions of the country and other age groups, which outlines the subject and tasks of our further research.

Key word: group differentiation, ethnos, stereotypes, mass consciousness, psychosemantics.

В останні роки наше суспільство переживає ряд суспільно-політичних, ідеологічних та економічних трансформацій, спричинених зміною вектору геополітичної орієнтації нашої країни після подій на Майдані Незалежності у 2014-2015 рр. Українське суспільство обрало проєвропейську модель організації суспільних відносин, підтримку демократичних цінностей, що у свою чергу вплинуло на зміну стереотипів міжетнічного сприйняття українців.

Дослідженнями стереотипів міжетнічного сприйняття українського суспільства займалися В. Васютинський (2010) [1], В. Горбунова (2002) [2], Н. Хазратова (2011) [3], О. Фролова (2010) [4]. Вони були виконані у період 2002-2011 років і на сьогодні певною

мірою втратили актуальність. Саме тому метою нашого дослідження є вивчення змін у стереотипах міжетнічного сприйняття у свідомості українців (на матеріалі вибірки досліджуваних осіб юнацького віку (17-20 років), що проживають у Житомирській, Волинській та Вінницькій області).

Зміни у смислового відображенні власних особливостей (як представників української нації) та перцепції інших етнонаціональних груп репрезентує зміст масової інформації, який пов'язаний з стереотипами міжнаціонального сприйняття. Відбувається деривація старих та атрибуція нових особистісних рис, які використовуються пересічними громадянами у процесі налагодження міжособистісної взаємодії з представниками різних етносів. Міжетнічні відносини будуються на основі уніфікованої моделі типового представника тієї чи іншої національності, яка включає у себе ряд особистісних рис (стереотипів міжетнічного сприйняття). Сприйняття представниками однієї нації іншої відбувається на основі атрибуції особистісних рис, які знаходяться у межах свідомості, що є продуктом колективної діяльності та накопичення досвіду багатьох поколінь (Г. Солдатова, Т. Дрідзе, В. Петренко) [5; 6; 7; 8]. На міжетнічне сприйняття впливає особистий досвід стосунків з представниками інших національностей, він визначає взаємодію особистості на індивідуальному рівні з реальною персоною. Пересічні люди схильні використовувати стереотипи міжетнічного сприйняття, які знаходяться у межах змістового контексту елементів культури (Т. Стефаненко, Л. Орбан-Лембрик, В. Левкович, Ю. Бромлей, В. Кириченко) [9; 10; 11; 12; 13]. Індивідуальний досвід взаємодії з іншими етнонаціональними групами може дисонувати з соціальним досвідом, проте останній є визначальним, і відносно нього відбувається корекція змісту першого. У дослідженнях Е. Дюркгейма, С. Московічі, О. Потебні, Б. Поршнева було доведено, що масова свідомість є домінуючою по відношенню до індивідуальної, а більшість інформації про навколишній світ пасивно засвоюється через засоби масової інформації, популярну культуру, зміст освіти [14; 15; 16; 17; 18].

Описуючи іншу людину або групу осіб, пересічні люди схильні до використання тих семантичних конструктів, які використовуються для опису власної персони (групи). На рівні індивідуальної свідомості у кожної людини є персони, яких ми ідентифікуємо за певними особистісними рисами та порівнюємо інших на основі співставлення з «еталоном» справедливості, чесності, хитрощів, лінощів тощо. На рівні свідомості цими еталонами є етнонаціональні групи, які диференціюються більшістю на основі притаманності-відсутності ряду диспозиційних рис. Площина міжнаціональних стосунків розгортається у межах полюсів «ми-вони», до яких відносяться етнонаціональні групи, котрим притаманні позитивні особистісні риси та ті, що кардинально відрізняються від нас та є носіями анти-рис (В. Кириченко, Б. Поршнев) [17; 19].

Повертаючись до дослідження, потрібно відзначити, що у ньому взяли участь 117 осіб юнацького віку, які проживають на території Житомирської, Волинської, Вінницької областей у період з листопада по грудень 2016 року. Для вивчення стереотипів міжетнічного сприйняття ми обрали психосемантичні методи, які дозволяють вивчати смислову будову свідомості. Відповідно до мети нашої роботи, ми розробили програму дослідження¹, яка складається з наступних етапів.

¹ Процедура дослідження була розроблена на основі матеріалів дисертаційного дослідження В.В. Горбунової «Психологічні чинники формування етнічної свідомості в юнацькому віці», яке було захищено у 2003 році в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України під керівництвом академіка В.О.Моляко. Ми зберегли чисельність вибірки, методи рандомізації та статистичної обробки даних.

Перший етап: індикація семантичних конструкцій (особистісних властивостей), які використовуються у процесі міжособистісної перцепції. Використовуючи метод тріад, запропонований Дж. Келлі, ми визначили основні особистісні властивості, які використовуються у процесі міжетнічної диференціації та порівняння² [20]. На основі частотного аналізу ми визначили найбільш вживані особистісні властивості, які є стереотипами міжетнічного сприйняття. Другий етап дослідження передбачав оцінку досліджуваними рівня вираженості особистісних рис, виявлених на першому етапі дослідження, у представників етносів, з якими взаємодіють українці або які є значимими в загальносвітовому контексті (наприклад, досліджувані зазначають, що вони ніколи не контактували з китайцями, проте вважають, що останні мають важливе значення для України). Отримані числові показники оціночної решітки факторизуються, у результаті чого ми отримуємо особистісні властивості, які притаманні тим чи іншим етнонаціональним групам. Факторний аналіз проводиться за допомогою методу головних компонент (Principal components); для побудови факторного поля, яке візуалізує зв'язки між етнонаціональними групами та окремими особистісними рисами, використовується факторна ротація Varimax rotation.

У результаті частотного аналізу ми виокремили найбільш вживані особистісні риси, які використовуються українцями у процесі міжетнічного сприйняття: цілеспрямованість, жорстокість, підступність, працьовитість, кмітливість, мудрість, заощадливість, ворожість, принциповість, розсудливість, чутливість, необачність, благородність, агресивність, імпульсивність, розбещеність, раціональність, хитрість. У результаті факторизації оціночної решітки ми отримали два фактори, перший з яких описує 47% дисперсії, другий – 19%, загальна факторизація більша 60% (описує більшу частину масиву даних). Виокремлення більшої кількості факторів є недоцільним – наступні мають низький відсоток дисперсії (менше 10%), отже вважаємо, що факторизація є повною. Перший фактор об'єднує у собі конструкти (стереотипи міжетнічного сприйняття): цілеспрямованість (0,922)³, працьовитість (0,8), заощадливість (0,84), принциповість (0,913), розсудливість (0,95), егоцентризм (0,73), раціональність (0,93), благородність (0,8). Цим конструктам протиставляються необачність (-0,9), розбещеність (-0,53) та імпульсивність (-0,4).

Перший фактор об'єднує у собі стереотипи, які позначають особистісні властивості, що стосуються ставлення до діяльності, праці та її продуктів; отже економічні відносини у системі міжетнічного сприйняття є важливими для українців, відповідно відбувається диференціація етнонаціональних груп на ті, з якими умовно можна співпрацювати у різноманітних галузях виробництва, та на ті, які мають особистісні риси, що утруднюють таку взаємодію. У межах першого фактору (у результаті застосування Factor rotation: varimax normalized) найвищі показники тримали китайці (0,64), німці (1,33), американці (1,5), поляки (0,64). Незважаючи на те, що перший фактор акумулює соціально-бажані стереотипи міжетнічного сприйняття, українці не приписують собі вищезазначених рис (-0,46), тобто вони залишаються бажаними, але поки не властивими для них як для етнонаціональної групи. Також національностями, яким не властиві особистісні властивості, що входять до першого фактору, є росіяни (-0,8), молдавани (-1,33), білоруси (-1,2), казахи (-0,4). Другий фактор об'єднує у собі конструкти: агресивність (0,81), імпульсивність (0,7), хитрість (0,6). Їм протиставляється конструкт: чутливість (-0,58). Другий фактор об'єднує між собою риси, які пов'язані зі здатністю представника певної етнонаціональної групи до

² Детальна інструкція використання методу тріад Дж. Келлі для вивчення смислової структури свідомості представлена у роботі Ф. Франсела, Д. Банистер «Новый метод исследования личности» [20].

³ Факторна вага

протистояння, ворожнечі та агресивних дій. За результатами факторної ротації, до етнонаціональних груп, яким притаманні риси другого фактору, відносяться росіяни (1,43), китайці (0,43), турки (0,66). Національностями, яким не властиві вищезазначені риси міжетнічного сприйняття є білоруси (-0,95), українці (-0,59), німці (-0,43), поляки (-0,37). На факторно-семантичному полі представлена візуалізація зв'язків між етнонаціональними групами та стереотипами міжетнічного сприйняття у свідомості українців юнацького віку, які проживають у північно-західному регіоні України (Рис.1).

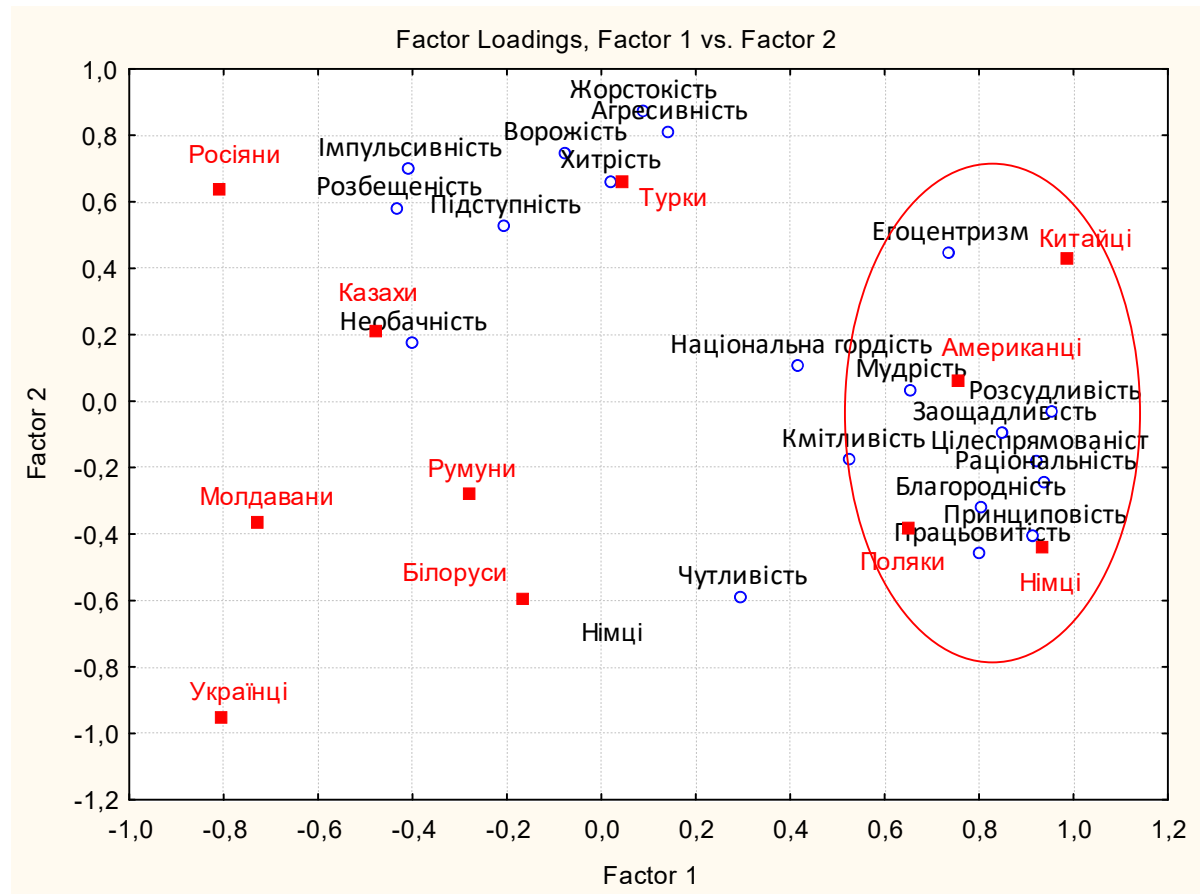

Рис.1. Факторно-семантичне поле стереотипів міжетнічного сприйняття українців за даними дослідження 2016 року

Якщо порівнювати результати дослідження, отримані у 2016 році з результатами, отриманими у попередні роки, про які згадувалося на початку статті, то, згідно результатів дослідження, отриманих 2002 року В. Горбуною, перший значимий фактор, який об'єднує конструкти міжетнічного сприйняття, також пов'язаний зі сферою соціально-економічної діяльності: інтелект (0,82), працелюбність (0,77), багатство (0,90), рівень економічного розвитку (0,96), згуртованість (0,85). Таким чином, можна констатувати, що основною стереотипів міжетнічного сприйняття українців станом на 2016 р. залишається здатність етнонаціональної групи забезпечувати високий рівень добробуту та спроможність працювати і співпрацювати задля його забезпечення. Національностей, яким були притаманні риси, акумульовані першим фактором, за результатами дослідження В. Горбуною, є американці, німці, японці, євреї; проте циганам, кавказцям та білорусам вони не були властиві. Другий фактор, за результатами досліджень 2002 року, об'єднують особистісні риси, які відносяться до сфери міжособистісних стосунків та не опосередковані спільною діяльністю: веселість,

щирість, відкритість, доброта, привабливість. Ці конструкти об'єднували між собою українців, росіян і білорусів. На основі цих стереотипів міжетнічного сприйняття відбувалося протиставлення українців євреям та циганам. Третій фактор, за результатами дослідження В.В. Горбунової, об'єднує риси, які мають негативну психосемантичну конотацію та пов'язані зі здатністю до агресії та міжетнічного протистояння: хитрість, войовничість. Ці особистісні риси були у 2002 році основою стереотипів міжетнічного прийняття кавказців, циган та німців, і не були властивими українцям, білорусам та полякам.

Результати дослідження 2016 року дозволяють зробити висновок про те, що фактор, який акумулює риси, пов'язані з агресією, войовничістю та здатністю до опозиції і протистояння, набирає значимості порівняно з 2002 роком. Він витісняє фактор, який стосується соціально-психологічної привабливості окремих етнонаціональних груп та посилює роль фактору, який позначає стереотипи міжетнічного сприйняття у сфері налагодження соціально-економічних стосунків, співробітництва, спільної діяльності. Варто відзначити, що останній фактор є основним у системі міжетнічного сприйняття більшості етнонаціональних груп Європейського Союзу [0].

Варто зазначити, що порівняно з 2002 роком, у 2016 році німці не сприймаються українцями як войовнича нація. Стереотип міжетнічного сприйняття, сформований внаслідок подій Другої світової війни і їх висвітлення у суспільному просторі України, втратив свою актуальність. Натомість роль «ворога» у суспільній свідомості зайняли росіяни, що пов'язано, безперечно, з фактом збройного протистояння на сході України починаючи з 2014 року.

Порівняно з 2002 роком ворожими та підступними стали казахи та турки. На це впливає соціально-культурний контекст інформаційного висвітлення спільної історичної спадщини України та Туреччини, як країн, що знаходилися по різні боки суспільно-політичного протистояння.

Якщо говорити про еталонні нації – так окреслює В.В. Горбунова нації, на які ми рівняємося, хочемо бути схожими, які на рівні масової свідомості володіють соціально-бажаними рисами, то ними у порівнянні з 2002 роком залишаються американці й німці, до них також долучаються китайці та поляки, перестають виконувати роль нації-еталону японці. Дослідження 2016 року показали зникнення тріади «східнослов'янських братніх народів», яка буда зафіксована на рівні стереотипів міжетнічного сприйняття 2002 року у дослідженнях В. Горбунової. Перестають виконувати функцію стереотипи, які пов'язані з абстрактними особистісними властивостями, такі як чесність, порядність, соціальна привабливість, відкритість, які за результатами дослідження 2002 року існували у системі міжетнічного сприйняття українцями інших етнонаціональних груп, здебільшого як культурні експектації⁴ (соціальні очікування). Стереотипні уявлення про доброту, відкритість, справедливість росіян у 2016 році зникли, оскільки суперечили фактам анексії Криму, військового протистояння на Сході України та агресії в Сирії.

У свідомості українців станом на 2016 рік зберігається міжгрупова єдність національностей, які є членами Європейського Союзу і нашими найбільшими сусідами: поляків та німців, які, так само як і у 2002 році, мають високий рівень добробуту, працьовиті, заощадливі, цілеспрямовані. Проте у 2016 році їм уже не властиві такі

⁴ У результаті проведеного нами 2013 року дослідження професійно-важливих якостей працівників у системі «людина-техніка» ми визначили, що більшість досліджуваних, незважаючи на рід занять та інші соціально-психологічні властивості (національність, стать, вік, релігійні вподобання), приписують собі соціально-схвалювані властивості: доброта, щирість, відвертість, чуйність, які не втілюються у предметній діяльності (досліджувані не можуть вказати на конкретні ситуації події, у межах яких вони проявляються (у якій ситуації вони були добрими, хоробрими чи чуйними)) [21]

стереотипні риси як войовничість, агресивність та підступність (як вже згадувалося, роль ворога виконують росіяни, казахи та турки).

Важливими для українців у 2016 році стають китайці. Їм, з одного боку, як і росіянам (хоча й меншою мірою), приписують такі риси як войовничість, ворожість, агресивність, а з іншого – риси, що приписуються європейцям: працьовитість, цілеспрямованість, мудрість та розсудливість.

Як показали результати нашого дослідження, на рівні свідомості українців існує групова поляризація, яка диференціює етнонаціональні групи, що знаходяться у системі міжетнічного сприйняття українців на групові об'єднання типу «ми» та «вони». За результатами факторизації оціночної матриці притаманності тих чи інших особистісних рис на рівні стереотипів міжетнічного сприйняття українців ми виокремили дві групи етнонаціональних спільнот; перша складається з німців, американців, поляків, турків, друга включає у себе росіян, китайців, казахів. Білоруси, українці, молдавани, румуни не включені до жодного етнонаціонального об'єднання, оскільки не приписують собі рис, які властиві тому чи іншому етнонаціональному об'єднанню.

Узагальнені показники властивостей окремих соціально-психологічних рис національностям, які проживають на території нашої держави або мають вагоме геополітичне значення для України, у свідомості українців виглядають наступним чином⁵ (Табл.1).

Таблиця 1. Атрибуція стереотипів міжетнічного сприйняття етнонаціональних груп, які проживають на території України

Етнонаціональні групи	Найбільш яскраво виражені стереотипи	Не властиві стереотипи
Українці	пишаються своєю національністю, працьовиті та чутливі	жорстокі, заощадливі, агресивні та імпульсивні
Росіяни	ворожі, необачні, егоцентричні, імпульсивні	заощадливі, принципові, працьовиті, чутливі
Німці	пишаються своєю національністю, заощадливі, принципові, розсудливі,	необачні, імпульсивні, розбещені, хитрі
Китайці	цілеспрямовані, працьовиті, принципові, заощадливі, агресивні	імпульсивні, розбещені, благородні
Поляки	пишаються своєю національністю, егоцентричні, цілеспрямовані, принципові	жорстокі, агресивні, розбещені
Білоруси	кмітливі, необачні	раціональні, агресивні

⁵ Відносна оцінка за десятибальною шкалою (найбільші та найменші значення)

Молдавани	необачні	раціональні, благородні, агресивні
Турки	кмітливі, мудрі, ворожі, імпульсивні	раціональні
Румуни	хитрі, чутливі, підступні	працьовиті
Казахи	підступні, кмітливі	цілеспрямовані, заощадливі, принципові
Американці	раціональні, хитрі, егоцентричні, розсудливі, принципові, заощадливі, цілеспрямовані, працьовиті, кмітливі	жорстокі, принципові, ворожі

Таким чином, порівнюючи дослідження стереотипів міжетнічного сприйняття інших етнонаціональних груп українцями і з власними дослідженнями, проведеними у 2016 році, після подій на Майдані Незалежності (2014-2015), ми можемо зробити наступні висновки.

Зміна вектору геополітичного спрямування нашого суспільства вплинула на смислову будову стереотипів міжетнічного сприйняття українцями інших етнонаціональних груп. Відбулося переформатування міжетнічних угруповань на рівні «ми» та «вони» та прослідковується схильність українців до консолідації з етнонаціональними групами, які входять до складу Європейського Союзу. Порівняно з результатами дослідження 2002 року, ми встановили, що основними на рівні свідомості українців були і залишаються стереотипи міжетнічного сприйняття, які позначають особистісні риси, що пов'язані зі сферою виробництва та міжгрупової кооперації (працьовитість, наполегливість, принциповість). Домінуючими, порівняно з результатами дослідження 2002 року, стають риси, які позначають здатність етнонаціональної групи до агресії, ворожнечі, підступності. Втрачають свою актуальність стереотипи, які позначають соціально-схвалювані риси, що не опосередковуються спільною діяльністю: щирість, відкритість, дружелюбність тощо.

Результати викладеного дослідження ілюструють особливості стереотипів міжетнічного сприйняття українців, які отримані на матеріалі вибірки осіб юнацького віку (17-20 років), що проживають у Житомирській, Волинській та Вінницькій областях. Тому їх варто сприймати як попередні. Для отримання цілісного уявлення про специфіку міжетнічної перцепції українцями інших етнонаціональних груп варто було б продовжити дослідження з урахуванням респондентів з інших регіонів країни та інших вікових груп, що окреслює предмет і завдання наших подальших досліджень.

1. *Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / В. О. Васютинський ; НАПН України ; Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2010. – 119 с.

2. *Горбунова В.* Психологічні особливості детермінації етнічної свідомості у юнацькому віці / В. В. Горбунова // Актуальні проблеми психології: Том 6. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога : збірник наукових праць / За заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : “BONA MENTE”, 2002. – Вип. 3. (2 частина). – С. 60-65.

3. *Хазратова Н.* Страх власної автентичності у постколоніальних спільнотах / Н. В. Хазратова // «Психологічні перспективи». – Спец. вип. «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – К. : Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2011. – С. 19-28.
4. *Васютинський В.* Стереотипи взаємного сприймання етнічних українців і росіян / В. Васютинський, О. Фролова // Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз : монографія / ред.: В. О. Васютинський ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Імекс-ЛТД, 2012. – С.107-119.
5. *Солдатова Г.* Психология межэтнической напряженности / Г. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
6. *Солдатова Г.* Этническая идентичность и этнополитическая мобилизация / Г. Солдатова // Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х. гг. / Под ред. Дробижевой Л. М. и др. – М. : Мысль, 1996. – С. 296-367.
7. *Дридзе Т.* Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. Дридзе. – М. : Наука, 1984. – 268 с.
8. *Петренко В.* Психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости / В. Петренко, О. Митина, К. Бердников, А. Кравцова, В. Осипова. – М. : Смысл, 2000. – 73 с.
9. *Стефаненко Т.* Этнопсихология / Т. Стефаненко. – М. : ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 320 с.
10. *Орбан-Лембрик Л.* До питання про предмет, структуру та основні категорії соціальної психології / Л. Орбан-Лембрик // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. – Частина 5. – С. 110-115.
11. *Левкович В.* Социально-психологические проблемы этнического сознания / В. Левкович, Н. Панкова // Социальная психология и общественная практика. – М., 1985. – С. 138-153.
12. *Бромлей Ю.* Современные проблемы этнографии / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1981. – 390 с.
13. *Кириченко В.* Психологическая безопасность личности в современной информационной среде / В. Кириченко // GESJ: Education Science and Psychology. – 2017 – № 1 (43). – С. 34-38.
14. *Дюркгейм Э.* Самоубийство: социологический этюд / Дюркгейм Э. ; [Пер. с франц.]. – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
15. *Московичи С.* Век толп / Серж Московичи. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 480 с.
16. *Потебня А.* Мысль и язык / А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
17. *Поршнев Б.* Принципы социально-этнической психологии / Б. Поршнев. – М. : Наука, 1964. – 11 с.
18. *Поршнев Б.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
19. *Кириченко В.* Психологічна природа міжгрупового протистояння та еволюція суспільних відносин / В. Кириченко // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Випуск 6. – Житомир-Київ-Краків : Вид. О.О. Євинок, 2016. – С. 312-323
20. *Kelly G.* A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs / G. Kelly. – N. Y. : Norton, 1963. – 189 p.
21. *Кириченко В.* Рефлексія динаміки розвитку здібностей у процесі професійної адаптації / В. В. Кириченко // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Видавництво «Фенікс», 2013. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 16. – С. 165-173.